

Ove pojmove autorica razmatra u obzoru Tresićevih esejističkih rasprava o književnosti i umjetnosti u kojima su izloženi principi njegove poetike i estetike (ne uvijek novi i napredni, primjerice kad je riječ o njegovim dramaturškim principima), ali također i pjesničkih ciklusa (u pjesmama kao što su »In mysterio requies«, »Vrieme«, »Sizifov trud«, »Molitva Sokrata na Ilissu«, »Uranion«, »In excelsis«, »Pjesnički vienac«, »Na grobu Lisinskoga«, »Newtonov zakon« i dr.).

Uz ove, autorica se zadržava i na Tresićevu neoklasicističkom modelu poimanja umjetnosti i teorijskim formulacijama, odnosu umjetnosti i prirode, produbljujući njegove teze i neke aspekte njegova književnog djela, kloneći se dosadašnjih »površnih čitanja« (p. 105), u nastojanju da analitički objektivno rasvijetli i argumentirano razloži svoje stajalište o pjesnikovoj veličini.

Uvidajući i izrijeком naglašavajući kako je Tresić-Pavičić »bio više pjesnik-filozof nego čisti filozof i ostavio nesumnjivo tragove u književnosti«, autorica uza sve to u svojoj monografiji upozorava na činjenicu da je ovaj izuzetno obrazovani književnik, plodan pisac novog tipa proze i pjesnik velike emotivne dubine i ekspresivne vrsnoće »obogatio novim filozofskim pojmovima hrvatski pjesnički izraz« (p. 101).

Hodočasnik ljepote i pjesnik himni ljepoti, vječnosti i svemogućnosti u svojim proznim tekstovima i povijesnim dramama, svojom refleksivnošću i dubinom svoje pjesničko-filozofske osobnosti, kako nam je otkriva F. Fedora Ferluga-Petronio, ostavlja zamjetno mjesto i prostor ne samo komparatističko-kroatističkim proučavanjima nego i interdisciplinarnom bavljenju. Upravo u tomu vidimo svu širinu i doprinos ove monografije i povijesti estetičke refleksije u Hrvata.

LJERKA SCHIFFLER

Zdravko Radman, Metafore i mehanizmi mišljenja, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995, str. 210.

Knjiga *Metafore i mehanizmi mišljenja* Zdravka Radmana bavi se ulogom metafore u spoznajnoj teoriji, odnosno metaforom kao instrumentom spoznaje. Shvaćajući vrijednost metafore za formiranje naših znanja o svijetu knjiga sustavno stvara nacrt jedne epistemologije metafore od nacrta bitnih odlika metaforičnosti (što čini teorijski najzanimljiviji dio knjige, a čemu ću u ovom prikazu posvetiti malo više pozornosti), preko uloge metafore u spoznavanju novog do pitanja »ključnih metafora« kao globalnih svjetonazora. Iako je knjiga sastavljena uglavnom od članaka već objavljenih u domaćim i stranim časopisima, nema većih skokova u izlaganju pa se može čitati kao cjelina.

Autor prvo usredotočuje svoju pozornost na problem doslovnosti (*O granicama doslovnog značenja*) jer je on »značajan dio metaforičkog kompleksa i vjerojatno je najdelikatniji dio cijele problematike« (str. 18), budući da se metafora i poima kao stanoviti otklon od doslovnosti. Stoga Radman pita koliko je doslovno uistinu doslovno, pokazujući pri tom da je izjednačavanje doslovnog s ostenzivnim ili pak s opažajnim osuđeno na neuspjeh jer ono ne otklanja mogućnost dvosmislenosti tumačenja, tj. ne smanjuje stupanj

semantičke neodređenosti (tvrdnja »Ovo je X«, praćena ukazivanjem na neki predmet, ne otklanja mogućnost da se X ne odnosi na cijeli predmet, već samo na neku njegovu kvalitetu, tako da je za utvrđivanje značenja potreban cijeli niz pokušaja tumačenja nalik induktivnom postupku). S druge strane, doslovno značenje nekog izraza ne može se pouzdano izvesti ni pomoću jednostavnog izdvajanja najizravnijih ili najosnovnijih leksičkih značenja (Radman navodi Searleov primjer rečenice »Mačka je na otiraču« čije doslovno značenje nije dokučivo samo na osnovi značenja leksičkih jedinica), već je i ovdje potrebno raspolagati dodatnim »pozadinskim pretpostavkama« (neovisno o njihovom porijeklu) koje su neosporno ovisne o *semantičkoj ili lingvističkoj kompetenciji* korisnika jezika (jezična kompetencija ima vrlo važnu ulogu u određivanju doslovnog jer doslovno značenje dobivamo »izdvajanjem važnih semantičkih djelića iz konotacijskog i kontekstualnog polja izraza određenog našom jezičnom kompetencijom« (str. 22)). No, iako smatra da doslovno značenje nema apsolutni primat našeg jezičnog razumijevanja, osobito razumijevanja metafora, autor ne sumnja u realnost doslovnog značenja s time što ga valja smatrati nedovršenim (open-ended). To svojstvo Radman naziva *semantičkom neodređenošću jezičnog izraza*. Kakve to posljedice ima na tumačenje metafore ili »što metafore znače doslovno«? Davidson tvrdi da se njihovo značenje mora svesti na doslovno značenje (pri čemu je doslovnost svojevrsna transparentnost značenja), tj. metafore ne znače ništa kao metafore, jer je samo njihova doslovna, nemetaforička poruka značenjski relevantna. No kako čovjek s lakoćom prepoznaje metaforički jezik, ne oslanjajući se pri tom toliko na doslovnost, očito je da treba ponuditi drugi način tumačenja metafore, tj. treba riješiti problem *proširenja značenja* koje se zbiva kod metafore. Naime, čak ako i razlikujemo označavajući (ili središnje) i konotacijski aspekt značenja (ili marginalno značenje), kako među svim mogućim konotacijskim značenjima naći ono koje odgovara danoj metafori? Rješenja poput »slobodni prijenos naziva ili shema« ili »slobodno evociranje svakidašnjih izraza« ne pružaju nikakav jasan kriterij kako ili gdje se zaustaviti pri izboru mogućih značenja, iako je očito da konkretni govornik mora biti kadar činiti relevantna razlučivanja ili, drugim riječima, »pod pojmom lingvističke kompetencije... treba podrazumijevati proces vaganja relevantnosti potencijalnih značenja danog izraza« (str. 28). Na primjeru metafora tipa S je P (npr. *Čovjek je vuk* ili *Smith je svinja*) vidimo da se značenje metafore ne može osnivati samo na semantici modifikatora (P) već da je potrebno imati »predznanje ili jedan opći kontekstualni pregled primarnog sustava (S) i dostatne semantičke kompetencije modifikatora« (P) (str. 30) da bi se značenje metafore moglo stabilizirati, pri čemu je riječ o svojevrsnoj dvosmjernoj razmjeni ili transakciji značenja među njima. Drugim riječima, »metaforički smisao ne može biti samo induciran iz značenja sastavnih dijelova rečenice, nego mora biti pronađen u njihovu međusobnom odnosu« (str. 39).

Na taj bi način odgovor zagovorniku doslovnosti bio: »doslovnost, premda potrebna, nije osnovni ključ za metaforičko značenje, ona je prije njegov simptom... Doslovno značenje potpomognuto kontekstom, pokazuje pravac kompjutiranja (metaforičkog značenja), ali se metaforičnost odvija na jednoj drugoj razini« (str. 31). A ta je razina posebno semantičko područje šire od domene doslovnog značenja. Očito je da su »doslovno i metaforičko međusobno povezani i međusobno ovisni« (str. 31) čak do te mjere, kao što nam je naznačio pojam semantičke neodređenosti, da se doslovno u metafori može izvesti »samo iz metaforičkog odnosa, tj. nakon pretraživanja semantičkog područja riječi i *stabiliziranja njegovog značenja unutar metaforičkog križanja*« (str. 31).

Semantička neodređenost, kao pojam koji odražava *fleksibilnost* riječi, dovodi nas do problema *semantičke mnogoznačnosti* (*O polisemičkom lancu značenja*). Radman ističe da, iako je mnogoznačnost često bila predmetom napada kao izvor nejasnoća (i oruđe sofista), ona je ujedno toliko istaknuta značajka jezika da je praktički neizbježna. Polisemija, osobina da jedna riječ može imati dva ili više značenja (često toliko različita da se u svijesti govornika među njima ne može uspostaviti nikakva »unutarnja logika«) uglavnom praktično ne stvara nikakvu zbrku u sporazumijevanju, čak se pokazuje kao važan čimbenik fleksibilnosti i ekonomičnosti jezika (osobito važno za poetske namjene). Zahtjev za ukidanjem bilo kakve mnogoznačnosti bio bi da svaka pojedina stvar ima svoju pripadajuću jednu nedvosmislenu riječ. Dakako, takav bi jezik, iako bi teoretski posjedovao veliku preciznost, praktično bio preglomazan, ali i presiromašan. Naime, »beskrajno širenje vokabulara nije nemoguće samo zbog njegove glomaznosti, nego prije svega zato što bi njegovim izrazima nedostajalo značenje. Nema dvojbe da značenje može biti uspostavljeno samo putem ponovljene upotrebe, a ponavljanje se može dogoditi samo unutar ograničenog vokabulara« (str. 38). Osim toga, posljedica bi bila smanjena moć apstrakcije inherentne prirodnim jezicima, a brojnost riječi praktički bi ih učinila nerazumljivima. Na ovaj način istakavši važnost polisemije Radman nam nastoji pokazati njezinu vezu s metaforom motrenjem polisemije iz *dijakronijske perspektive*, koja nas dovodi do pitanja *promjene značenja*. Same promjene mogu se svrstati u tri osnovna tipa: ograničenje ili sužavanje (npr. *voyage* – nekad: putovanje – danas: putovanje vodom), protezanje ili širenje (npr. *arrive* – nekad: doći na obalu – danas: bilo koji tip putovanja ili transporta) i *transfer značenja* (za koji smo već vidjeli koliko je važan pri promišljanju metafore). U tim promjenama riječ, sposobnošću da sačuva i staro značenje (koliko god pomaci u primjeni, kao glavno sredstvo promjene značenja, mogu biti nejasni i nepoznati), tj. mogućnošću da ih *akumulira*, omogućuje metaforičke promjene značenja. Dijakronijska perspektiva otkriva i u pojmovlju egzaktnih znanosti historijsku (ali ponekad i aktualnu) *slojevitost značenja* (atom, egzaktnost, prostor, masa), pri čemu ta slojevitost nije narušila njihovu egzaktnost. Štoviše, Radman smatra da poimanje semantičkih pomaka određenih riječi, često ključnih za određene egzaktne znanosti, upravo omogućuje prevladavanje paradigmatičkih lomova. Polisemija je tako zapravo kohezivna sila koja sprečava atomizaciju naše slike svijeta.

Nakon što je pokazao važnost polisemije za metaforičnost Radman nastoji pojasniti odnos doslovnog i metafore (*Teškoće pri dijagnosticiranju smrti metafore*). Psiholingvistička istraživanja o načinu usvajanja jezika kod djece pokazuju da djeca u ranim stadijima govora gaje izuzetnu sklonost »nedoslovnoj« upotrebi jezika, tako da proces njegova učenja podrazumijeva prije svega učenje doslovnih značenja, što znači da »doslovno nije dano nego stečeno, nije naslijeđeno nego mora biti naučeno« (str. 55). No usprkos općenitosti i nedoslovnosti dječjih riječi nije sigurno može li im se pridati oznaka metaforičnosti jer ne postoji za metaforu bitan odnos prema doslovnom značenju (koje djeca još ne poznaju), ali, kako bilo da bilo, to ipak svjedoči o lakoći kojom koristimo semantičku neodređenost riječi te o učinkovitosti nedoslovnih sredstava komuniciranja. U stvari, ono što učimo usvajajući jezik i nisu doslovna, već *konvencionalna značenja*. To se najbolje može vidjeti na problemu »smrti metafore«, tj. riječi koje su, iako metaforičkog porijekla, izgubile svojstva metafore u svijesti govornika. Radman navodi brojne primjere porijeklom metaforičkih izraza koji su uslijed rapidnog konvencionaliziranja izgubile svoj odnos prema (nekad) doslovnom značenju, tako da se doslovnog značenja možemo prisjetiti tek s naporom (pa se čak i naknadno reetimologiziranje može pokazati beskorisnim – npr. sarkofag doslovce

znači »žderač mesa«). »Drugim riječima, doslovna je referencija izbljedjela; ono što je ostalo jesu riječi upotrijebljene kao nazivi, ali nazivi upotrijebljeni na simboličan način. A za simbole je njihova doslovnost, manje ili više, nevažna« (str. 57–58). Štoviše, takav bi simbol (ili metafora) bio uništen svođenjem na doslovno značenje. Smrt metafore ustanovljuje *arheologija značenja*, postupak koji otkriva *semantičku sedimentaciju* u razvoju metafora (ili simbola); metafora umire onog trenutka kad postaje potpuno konvencionaliziran izraz bez referencije prema nekom doslovnom značenju, tj. onog trenutka kad gubi svoju začudnost. Jesu li mrtve metafore uopće metafore? Radman tvrdi da jesu iako ne na isti način kao i svježe. Mrtva metafora ne prestaje postojati kao metafora jer je kao takvu ipak možemo prepoznati, no gubljenjem efekta kakav ima svježa metafora, dakle progresivnom konvencionalizacijom kojom postaje standardni zapis u rječniku, gubi svoju metaforičku snagu. Pitanje o smrti metafore naposljetku se vraća do problema semantičke neodređenosti. Problem ustanovljavanja smrti metafore ne dopušta jedinstveni potpuno pouzdan postupak razlikovanja živih i mrtvih metafora iz jednostavnog razloga što je često nemoguće ustanoviti razliku između doslovnog i nedoslovnog kao osnovnog kriterija prepoznavanja metaforičnog, jer »značenje općenito, umjesto da je fiksirano, pokazuje značajke koje ukazuju na njegovu fluktuaciju« (str. 62), a mi, govornici nekog jezika, usvajamo i praktično koristimo taj *oscilatorni karakter značenja* koji nam se praktično ne ukazuje problematičnim.

Pomak značenja, mehanizam metaforičnosti, omogućuje nam da već postojećim jezičnim materijalom obuhvatimo i nove stvarnosti (*Je li radikalno novo moguće? Ili: Premošćivanje novog i starog na metaforički način*). Time Radman dolazi do korištenja metafore kao instrumenta mišljenja, povezujući metaforičnost s problemima inovativnog mišljenja, osobito s inventivnošću znanstvenih teorija. Narav metafore bliska je naravi hipotetičkog razmišljanja, čak bi se moglo reći da su metafore »hipotetičke prirode« baš u aspektu dočaravanja novog pomoću već pozitivnih sredstava, tj. poznatog, no to se ne odnosi samo na induktivno mišljenje već općenito na inventivnost, čiji temelj Radman vidi u »mogućnostima *kombinatornog sparivanja postojećih elemenata*« (str. 72). Radikalno se novi sadržaji ne mogu izravno objasniti pomoću radikalno novih sredstava objašnjavanja, već tu posreduje upravo metafora koja pravi most između starog i novog znanja (kao što može povezivati i paradigme). Zapravo metafora može popuniti *epistemološku pukotinu* između starog i novog, poznatog i novoupoznatog, naizgled manjim promjenama poznatog da bi se dobila radikalna novost (po tzv. zakonu minimalne promjene), pri tom ipak čuvajući, ali i prevladavajući, velike dijelove prethodnih znanja.

Međutim, metaforički se jezik tradicionalno određivao prvenstveno kao estetski, emocionalan, više izražajan i dvosmislen nego informativan i precizan, pa se nameće pitanje kako može odgovarati zahtjevima znanosti za racionalnošću, informativnošću i preciznošću (*Metafore i preciziranje značenja i Metaforička mjera značenja u znanosti*). Radman smatra da strogo svrstavanje metafore u književnost, a ne u znanost (kao i uopće strogo razdvajanje područja ljudske djelatnosti) zanemaruje jednostavnu činjenicu o zajedničkom porijeklu svih ljudskih manifestacija, ljudskoj *cjelovitoj strukturi uma* i njegovoj, u slučaju zahtjeva postavljanih prema jeziku, općoj jezičnoj djelatnosti. Zahtjev za preciznim označavanjem jezičnim sredstvima, otičen u »mitu o stenogramskom jeziku« koji pretpostavlja jednoznačnost jezičnih znakova, zanemaruje ovaj zajednički temelj. Stenogramski jezik počiva na uvjerenju (ili, bolje, zahtjevu) o semantičkoj nepromjenjivosti, odnosno stabilnosti

značenja koja su pridana pojedinom verbalnom simbolu, što je u očitoj suprotnosti s postojanjem semantičke neodređenosti (ili otvorenosti), o kojoj je već bilo riječi, pa nije teško uvidjeti da velik dio jezika znanosti, iako precizan, ni približno ne odgovara zahtjevima stenogramskog jezika. Štoviše, metaforičke tvorbe, *sužavanjem semantičke perspektive*, upravo *preciziraju značenja* (što Radman čak smatra primarnom funkcijom metaforičkog jezika). Sličan primjer kartezijanskog zahtjeva za »jasnoćom i razgovijetnošću« pokazuje nam da se i »jasnoća« i »razgovijetnost«, uglavnom osnovane na konvencionalnosti, na zornom primjeru osnovnih matematičkih pojmova (ideala egzaktnih znanosti) pokazuju ograničavajuće neadekvatnim. Radman zato nudi drukčiji model preciziranja značenja, koji pokazuje da proširenje značenja neke riječi, koje znači »pomak iz standardne domene u neku novu« (str. 89), može upravo doprinijeti preciznosti jer je u novom kontekstu značenje te riječi suženo (npr. »slika« u atomskoj teoriji), a time i povećan stupanj preciznosti. Time se iz *prvotne semantičke disperzije* upravo proširenjem referencije došlo do *konkretnog fiksiranja referencije*, a time i preciziranja značenja. Iako se metafora (jer riječ je o metafori čim je riječ o proširenju referencije) profilira u određenom kontekstu, Radman smatra da samo razumijevanje metafore više ovisi o našoj jezičnoj kompetenciji (kojoj je već pridodano i neko prethodno znanje o svijetu) nego o samom kontekstu.

S druge strane, metafora zahtijeva i poseban način čitanja jer bi doslovno čitanje dovelo do apsurdna i tvrdnja da je svaka metafora lažna, a time i spoznajno nekorisna (zbog čega se čitav program falsifikacije pokazuje slijepim za razumijevanje nedoslovnog značenja). Zapravo, metafore neosporno nose neke relevantne istine, no treba ih čitati »uz pomoć stanovite kao da pojmovne optike koja zahtijeva *maštovito čitanje*« (str. 96). Srodnost (ili čak srođenost) metafore s analogijskim zaključivanjem i »kao da« optikom jasno nam pokazuje važnost metaforičnosti za spekulativno rasuđivanje u cjelini.

U okviru »kao da« metafora, u opisivanju novog postoji tip metafora čija je strategija pribjegavanje fizičkom ili tjelesnom (O *tjelesnoj dimenziji metaforičkog*). To je očito čest slučaj u jezičnim konceptualizacijama apstraktnih fenomena psihološke i psihosocijalne naravi (iako ne samo u njima). Osobinu da »jednu vrst iskustva počinjemo razumijevati posredstvom druge vrste iskustva« (str. 129), obično apstraktniju konkretnijom (npr. diskusiju kao rat: *napasti protivnika, biti meta kritike* itd.), Radman smatra ključnom za procese opisa i definicije, pa i za razumijevanje općenito. Tjelesno ili prostorno iskustvo (s time da Radman smatra da je doživljaj prostora izveden iz doživljaja tjelesnosti) osobito je bitno, čak ključno, u poimanju brojnih apstrakcija. Osim *orijentacijskih* metafora izgrađenih na poimanju prostora (u međuvremenu, u skladu s nečim, *izvan* svake sumnje itd.) Radman posebno navodi i *kontejnerske* metafore kao »najjednostavniji, ali i najosnovniji način strukturiranja slabo razgraničenih pojmova« (str. 130), koje prikazuju određeni »apstraktni objekt kao da je predmet, točnije posuda« (str. 130), što je obilato potkrijepljeno na nizu primjera koji se odnose na osjećajnost (npr. od *biti u ljubavi* do osjećaji su *izbili na površinu*).

Brojnost primjera prostorno-tjelesnih metafora rječito svjedoči u prilog davanju značajnijeg mjesta tjelesnosti u našem doživljavanju svijeta. Moglo bi se čak reći da »tjelesna shema svoju strukturu nameće kao vrstu semantičke mjere značenja« (str. 135), pa se tijelo ne može više tretirati naprosto kao pasivan činitelj spoznajnog procesa, već kao aktivno participirajuće u spoznaji, kao što je vidljivo iz primjera opredmećenja apstrakcija. Radman izbjegava postaviti tezu o prvenstvu tijela u odnosu na um u procesu spoznaje i ističe da »nijedno od njih ne bi bilo sposobno funkcionalno ponijeti spoznajni proces« (str. 142).

samo (što potvrđuje i primjer nemogućnosti bestjelesnog računala da se nosi s brojnim čovjeku svakodnevnim iskustvima); »to je moguće samo zahvaljujući *participirajućem tijelu i otjelovljenom duhu*« (str. 142).

Na kraju se Radman okreće pitanju metafore kao praktičnom sredstvu spoznaje, osobito onim metaforičkim izrazima koji su se pokazali ključnima u artikulaciji nekih osnovnih ideja o svijetu, onima koje sudjeluju u oblikovanju svjetonazora (*»Ključne metafore«: primjer interkontekstualne spoznaje; O umu, mišljenju, metafizici i metaforama; »Ključne metafore« i spoznaja svijeta*). Takve metaforičke izraze Radman naziva *ključnim metaforama* (uglavnom odgovarajuće radikalnim metaforama Cassirera, korijenskim Peppera, središnjim Schona ili osnovnim MacCormaca), a oni su u osnovi »samo skromnija varijanta onog što obično nazivamo modelima« (str. 146) u znanostima. One, kao i ostali metaforički izrazi, projiciraju jedan aspekt značenja ili jedan tip iskustva na neki drugi, projiciraju jedan element kako bi opisale cijeli sustav (npr. sat – mehanički svemir). Brojni su primjeri ključnih metafora koje Radman iznosi i tumači; od ključnih metafora koje podržavaju mehanizam (poput satnog mehanizma kao slike univerzuma, stroja kao slike čovjeka ili suvremenijih analogija uma i kompjutora) do onih koje podržavaju organicizam (čovjek kao biljka ili životinja). Osim metafora globalnih nazora na svijet zanimljive su i metafore o umu (um kao obradivo tlo, kazalište, osvjetljena prostorija, kao kuća, grad itd.), kojima Radman posvećuje dosta pozornosti. Iz tih razmatranja postaje očito da iz *spoznajnih veza između različitih konteksta*, koje omogućuju metaforički izraz, proizlazi bitan *spoznajni pomak* tako da se »dinamični um«, koji obuhvaća metaforičnost kao spoznajno relevantnu, pokazuje fleksibilnim i produktivnim, otvorenim za formativnu vrijednost metaforičkih izraza i sposobnim da tumači svijet koji je i sam bitno dinamičan (ili, kako Radman kaže, nesvršen), otvoren za nova značenja koja nam metafore omogućuju dohvatiti.

Radman na kraju zaključuje: »...ako je metaforiziranjem moguće istupiti izvan kruga empirijske očitosti, ako je moguće ignorirati ograničenja doslovnosti, pa i oponirati osnovnim načelima logike, onda u tom postupku uspijevamo izbjeći diktat datog, statičku semantičku referenciju konvencionaliziranog doslovnog značenja i ograničenja koja nameće logika i, općenito, osloboditi se stega uzročnog determinizma« (str. 203), što omogućuje ljudski slobodan i kreativan pristup svijetu.

Time Radman dosljedno zatvara krug od semantičke otvorenosti metafora do otvorenosti svijeta. Brojna izvođenja i analize smisla i funkcioniranja metaforičkog rasprostrta kroz cijelu knjigu (a u prikazu tek naznačena) svakako čine neprolaznu vrijednost koja zaslužuje pozornost i teoretičara književnosti i lingvisti kao poticaj za daljnje istraživanje uloge metafora u spoznajnom procesu i metaforičnosti kao bitne odlike ljudskog uma. Na kraju valja istaći da ova knjiga, koju krase odmjerenost i suzdržanost od izvođenja radikalnih (a time i jednostranih) zaključaka, neosporno predstavlja značajan prilog bavljenju spoznajnom teorijom i osobito teorijom metafore u nas, te time i značajan doprinos hrvatskoj filozofskoj literaturi.